

Оборона Чернігова від монголо-татар у 1239 р.

I

В історичній літературі давно закріпилася думка, що найбільш достовірним джерелом, яке висвітлює події, пов'язані з татаро-монгольським нашествям на південноруські землі, є розповідь Іпатіївського (Галицько-Волинського) літопису. Виключно даними з цього джерела користався С.М. Соловійов¹. Описуючи завоювання монголами Чернігова та їх прихід до Києва, М.С. Грушевський нарікав на бідність звісток «одинокого нашого джерела – Галицько-Волинської літописи», але не зробив ніякої спроби розширити їх коло². Приблизно так вирішується справа й у працях новітніх дослідників³.

Між тим, розповідь Іпатського літопису далеко не повна: в ній, наприклад, не вказані дати здобуття найбільших міст Південної Русі – Переяслава та Чернігова, цілком відсутня хронологія облоги й штурму Києва. Крім того, багато найважливіших подій подано занадто стисло, уривчасто, без необхідних пояснень. За наявними скупими й часом недостовірними даними надзвичайно важко відтворити більш-менш повну картину того, що відбувалося. Тим більш цінною для дослідника стає будь-яка можливість залучення додаткових свідчень та встановлення нових історичних фактів. Оскільки коло приступних на сьогодні джерел практично є вичерпаним, подібне завдання може бути здійснене лише шляхом додаткової перевірки та переоцінки інформаційних можливостей вже відомих джерел.

У розпорядженні дослідників давно є оригінальні свідчення новгородських літописів XV ст., які сягають досить авторитетного у руському літописанні Новгородсько-Софійського зведення 1448 р.⁴. Ми маємо на увазі звістки Софійського Першого і Новгородського Четвертого літописів, які містять низку важливих деталей, обмінених або спотворених у Галицько-Волинському літопису. Відомості вказаних літописів заслуговують уважнішого відношення вже з того, що вони у свою чергу були зачерпнуті з зведення, укладач якого користався південноруським джерелом, що відрізнялося від Іпатіївського літопису (точніше кажучи, від його основних списків, що збереглися, – Іпатіївського, Хлібниковського та Погодінського)⁵.

Новгородські літописи містять докладну розповідь про поразку руських ратей під Черніговом та здобуття татарами міста після жорсто-

кого приступу⁶. Однак звернення до неї ставить перед нами серйозну проблему, що потребує спеціального джерелознавчого дослідження. Ряд ключових деталей й увесь порядок викладу чернігівських подій 1239 р. у новгородських літописах дивовижно співпадають з описом чернігівського походу, здійсненого кількома роками раніше галицьким князем Данилом Романовичем та київським князем Володимиром Рюриковичем, який вміщує Іпатіївський літопис⁷. Наведемо паралельно обидва текста, що нас цікавлять:

*Софійський I – Новгородський IV
літописи під 6747 (1239) р.:*

О Чернигове. А иная рать на Черниговъ пришедши и обстоупиша градъ; слышав же Мъстиславъ Глебовичъ нападение иноплеменныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимся имъ, лють бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо камениемъ полтора перестрела, а камень якоже можаху оут 4 моужи силнии подъяти. И победенъ бысть Мъстиславъ, и множество вои его избъено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша. И оттоудоу приидоша с миромъ къ Киевоу и смирившеся съ Мъстиславомъ и с Володимеромъ и с Даниломъ.

*Іпатіївський літопис
під 6742 (1234) р.:*

Даниль же поиде ко Володимероу, и поидоста Черниговоу, и приде к нима Мъстиславъ Глебовичъ. Оттоуда же поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, иныи грады многии, и придоша же опять Черниговоу. Створиша же миръ со Володимеромъ и Даниломъ Мъстиславъ и Черниговъчи: люто бо бе бои оу Чернигова, оже и тарань на нь поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрела; а камень, якоже можаху 4 моужа силнии подъяти. Оттоуда с миромъ преидоша Киевоу.

Отже, обидві звістки, що належать до зовсім різних подій – міжособної війни південноруських князів середини 1230-х рр. й походу на Південну Русь Батия у 1239 р., – використовують один й той самий текст про «лютий бій» під стінами Чернігова із застосуванням «таранів» (у дійсності мова йде про металні машини, катапульти), що обстрілювали місто неймовірного розміру камінням. Крім того, наведені описи дивно співпадають у деяких інших важливих деталях й в цілому повторюють один одного композиційно. В обох випадках ворожі війська десь на підступах до Чернігова зустрічає Мстислав Глібович. З першого разу здобути місто не вдається; вирішальний приступ – це результат другого ворожого пришествя, про що свідчать вислови «паки» (*Соф. I – Новг. IV літ.*) й «придоша же опять» (*Іпат. літ.*). Нарешті, в обох випадках справа кінчається миром, у якому беруть участь ті ж самі руські князі – Мстислав Глібович, Володимир Рюрикович й Данило Романович; в одному випадку князі миряться між собою, в іншому – складають мир з татарами.

Чим пояснити таку близьку текстуальну схожість двох зовсім різних звісток? Зрозуміло, що мова тут має йти про якийсь взаємний вплив. Але чи був той вплив безпосереднім, та який з текстів слід вважати первісним? Вирішення цього питання тісно пов'язане з вирішенням іншого питання – про достовірність наведених свідчень з точки зору їх відповідності описаним реаліям. Таким чином, перед нами нелегка задача, яка полягає в тому, щоб спробувати знайти найбільш вірогідне джерело звісток, що розглядаються, та пояснити, до якої історичної події вони належать.

Виділяючи літописний матеріал про татаро-монгольську навалу на Русь в окрему Повість про нашествя Батия – самостійний літературний твір, що виник у середині – другій половині XIII ст., дослідники говорять про три основні версії пам'ятки: 1) південну, подану у Іпатіївському літописі; 2) центральноруську (володимиро-суздальську, яка, можливо, спиралася на рязанську), вміщену у Лаврентієвському літописі та 3) північну, що збереглася у Новгородському Першому літописі⁸. Софійський Перший та Новгородський Четвертий, а також «залежні від них літописи», за думкою Г.М. Прохорова, «вміщують зведену розповідь, яка вибірково поєднує» перші три версії⁹. Розглянемо докладніше цей четвертий варіант Повісті в частині, що стосується цікавих для нас епізодів.

Розповідь новгородських літописів про облогу та взяття Чернігова майже повністю повторюється у Московському зведенні 1479 р.: «А иную же рать посла (Батий. – О.М.) на Чернигов. Пришедше же посланнии оступиша город в силе тяжце. Слышавъ же Мстиславъ Глебович, внук Святославль Олговичя, нападение иноплеменных на град и прииде на нь с вои своими. И бившемся им крепко, лют бо бе бои у Чернигова, оже и тараны на нь поставиша, и меташа на нь камением полтора перестрела, а камень же, яко можаху 4 мужи сильнии подъяти его. Но побежень бысть Мстиславъ и множество от вои его избиено бысть, и град взяша и запалиша огнем, а епископа оставиша жива и vedoша и въ Глухово, и оттоле пустиша и»¹⁰.

Пізніші літописи (Єрмолінський, Львівський, більшість списків Ніконовського, Тверський, Холмогорський) відтворюють дані Московського зведення, але з одним винятком: за свідченням вказаних пам'яток, металні машини під час штурму Чернігова використовували не татари, які облягали місто, а, навпаки, за їх допомогою захистники міста намагались відбити татарський приступ: «...и бысть брань велиа и сеча зла, и со града меташу на Татарь камение съ стенъ за полтора перестрела, а камение якоже можаху четьре человеки силнии подъяти, и сице възимающе меташу на нихъ»¹¹; «...и бысть брань люта, а изъ града ни нихъ (на татар. – *Авт.*) камение съ пороковъ меташу за полтора перестрела, а камение два человека възднимаху...»¹².

В той же час, на відміну від новгородських літописів XV ст., Московське зведення та пізніші пам'ятки не містять згадок про мирний

договір татар з трьома руськими князями, який було заключено незабаром після падіння Чернігова. Остання обставина змушує припустити, що джерелом звісток Московського зведення 1479 р. та пізніших літописів не могло бути Новгородсько-Софійське зведення 1448 р., яке використовували укладачі Софійського Першого й Новгородського Четвертого літописів¹³. Можливо, таким джерелом могло слугувати, як вважає А.М. Насонов, Загальноруське літописне зведення 1464–1472 рр. митрополитів Феодосія – Пилипа¹⁴.

Все це дозволяє зробити висновок, що варіант звістки про облогу Чернігова татарами, поданий у літописах, що сягають зведення 1464–1472 рр., є скорочений виклад ширшої звістки, поданої у зведенні 1448 р.: скорочення торкнулося повідомлення про мирний договір трьох руських князів з татарами, решта тексту практично дослівно повторюється у пізніших відтвореннях. Подальші переписувачі цього тексту у XVI ст. вчинили у ньому нові зміни, ще більше перекрутивши початковий зміст. Це стосується звістки про використання «таранів», якими тепер ніби-то боронилися обложені черніговці.

II

Відзначені особливості наших основних джерел майже зовсім не враховуються сучасними дослідниками, що у більшій частині поверхово й некритично ставляться до наведених у них даних. В результаті при описі подій татарської навали на південноруські землі складається вельми суперечлива та незрозуміла картина, а сам цей опис зводиться лише до констатації загальних фактів без належного їх аналізу й перевірки. Деякі дослідники, наприклад, повністю ігнорують свідчення новгородських літописів й базуються лише на розповіді Іпатіївського літопису, як ранішої за часом виникнення пам'ятки¹⁵. Інші, навпаки, надають перевагу свідченням пізніших джерел, розповідаючи слідом за ними, як черніговці з міських мурів метали в татар тяжке каміння на півтора перестріла¹⁶.

Перш за все має бути відкинута як така, що виникла внаслідок очевидного непорозуміння, версія про застосування каменеметальних гармат з боку захисників руського міста. У літературі вже відзначалося, що використання подібної техніки для Давньої Русі взагалі не було характерним й не знаходить підтверджень у письмових джерелах¹⁷. Як стверджує М. Димник, «за першу половину XIII століття можна знайти усього три літописні згадки про застосування каменеметальних машин або інших подібних засобів, причому у кожному випадку вони використовувалися іноземними арміями»¹⁸. У підтвердженнях дослідник вказує на опис штурму Константинополя у 1204 р. хрестоносцями, що використовували влаштовані на морських суднах катапульти («пороки») ¹⁹; випадки застосування «пороків» під час нашестя на Русь орд Батия ²⁰, а також використання «пороків» уграми та поляками під час облоги Ярослава у 1245 р. ²¹.

Зазначимо, що твердження, начебто каменеметальні машини, призначені для облоги міст, на Русі ніколи не застосовувалися, не зовсім правильне й потребує уточнення. Не треба далеко заглиблюватися у джерела, щоб знайти протилежні приклади. Усього за кілька років перед татарським нашествям Іпатіївський літопис фіксує випадок використання «пороків» під час внутрішнього конфлікту. Улітку 1233 р. війська угорського королевича Андрія, що тоді князував у Галичі, підійшли до волинського міста Перемишля, але були зупинені й розбиті; змушені тікати, нападники покидали частину свого бойового знаряддя, у тому числі, як говорить літопис, «пороки пометаша»²².

Це не єдина згадка про бойове застосування «пороків» на Русі. За свідченням Новгородського Четвертого літопису (під 1065 р.), половецький князь Всеслав «быль оу Пьскова ратью и перси (передня частина міських укріплень. – Авт.) биль пороки»²³. Декілька подібних звісток наводить В. М. Татіщев. У 1152 р. під час облоги Новгород-Сіверського «пороки престава, тотчас стену выломали и острог взяли»²⁴. У 1146 р. війська Всеволода Ольговича, що обложили Звенигород, «биша пороки чрезь весь день и до вечера и на трех местах град зажигали»²⁵. З посиланням на Іоакімовський літопис В.М. Татіщев повідомляє, що новгородці, які не бажали приймати хрещення, «вывесше» назустріч прибулим з Києва емісарам «2 порока великие со множеством каменя, поставиша на мосту, яко на сусчие враги своя»²⁶.

З наведених даних можна вивести, що на Русі, безумовно, знали про існування каменеметальних гармат, які використовувалися під час штурму міст, як з боку тих, хто атакував, так й з боку оборонців. Однак широкого та регулярного застосування подібна техніка не мала, не було й достатнього досвіду її успішного використання. Можна говорити лише про період освоєння металеві артилерії, що тривав досить довгий час.

Історики військової справи говорять про зникнення металевих машин на Русі у XI – першій половині XII ст. після періоду їх більш активного використання слов'янами у VI–X ст. й відновлення подібної практики у широких масштабах тільки у XIII ст. під впливом зовнішніх чинників²⁷. Цей своєрідний феномен пояснюється тим, що у внутрішніх війнах на Русі переважала тактика довготривалої облоги або раптового загарбання міста, яка не потребувала спеціальної техніки; доля міста часто вирішувалася у відкритому бойовищі у полі поблизу міських стін, й тільки неолік сили міг змусити одного з супротивників перейти до пасивної оборони та терпіти виснажливу облогу²⁸.

Тому не дивно, що, описуючи штурм татарами Чернігова, літописець говорить про залучені ними каменеметальні машини як про щось зовсім небачене й навіть неймовірне. З щирим здивуванням він відзначає, що каміння, пущене такими машинами, не могли підняти четверо дужих чоловіків, й таке каміння летіло на півтора

перестріла (тобто відстань у півтора польота пущеної з лука стріли). Унікальність того, що відбувалося, підкреслюється вживанням нехарактерного для подібних випадків терміну «тараны» замість більш звичного та доречного у даному контексті «порокы» (пракы), що звичайно використовувався у літописах та інших пам'ятках для передавання відомостей про каменеметальні машини²⁹. Але якщо термін «порокы» міг визначати як наступальну, так й оборонну зброю, яка використовувалася у облозі³⁰, то термін «тараны» (які б конкретні приладдя не малися на увазі у даному випадку) вказує на вживання сугубо наступальних засобів³¹, не придатних для оборони.

Використання каменеметальних гармат, що зруйнували міські укріплення й тим приречили долю міста, – немаловажна деталь й у вирішенні питання, до дій якого війська, руського чи татарського, його слід приурочити. Подібна тактика, мало відома на Русі, широко застосовувалася татарами, так, каменеметальні машини були їх головною зброєю при здобутті руських міст, протистояти руйнівній могутності якої просто не було засобів. У крайньому разі, таке враження виникає від ознайомлення з численими описами вживання татарських «пороків», що містяться як у руських, так й у іноземних джерелах³².

Вивезена з Китаю й обслуговувана китайськими інженерами передова військова техніка, особливо облогова артилерія, яка успішно розвивалася протягом кількох століть, за своїми конструкційними параметрами та бойовими характеристиками значно перевершувала відомі тоді світові аналоги³³. Приняття на озброєння й систематичне використання цієї техніки монголами, на думку дослідників, мало величезне значення для Монгольської держави³⁴.

За декілька десятиліть монголи набули багатющий досвід використання практично усіх відомих тоді облогово-штурмових засобів (тарани, метальні машини, вогнемети і т. п.), причому у найширшому масштабі. За деякими даними, під час облоги лише одного іранського міста Нішабура ними було застосовано 3000 баліст, 300 катапульт, 700 машин для метання глечиків з нафтою, 400 дробин, 2500 возів каміння³⁵. Про масове використання монголами облогових машин постійно повідомляють китайські, персіяніські, вірменські та західноєвропейські джерела³⁶.

Каменеметальні гармати, що знаходилися у розпорядженні загарбників, дійсно, набагато переважали відомі тоді на Русі засоби облоги, й, як справедливо вважав М.М. Воронін, «татарські пороки були тим вирішальним технічним засобом, який допоміг татарам зломити героїчну оборону майже усіх руських міст»³⁷. Звідси цілком зрозуміло й те приголомшуюче враження, яке вони справили на захисників Чернігова.

Іншою надзвичайно важливою обставиною, що вказує на відповідність описуваного походу на Чернігів реаліям татарського нашестя 1239 р., є наведений у літопису перелік загарбаних міст, точніше

кажучи, порядок, у якому ці міста перелічені. Ці відомості містяться лише у Іпатіївському літописі, де сказано, що від Чернігова вороги «поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, иныи грады многии, и придоша же опяť Черниговоу»³⁸.

Де розмішувалися ці давні міста? Наші сучасні уявлення з історичної географії Давньої Русі надають можливість отримати більш-менш ясну відповідь. Сосниця – тепер одноіменний районний центр Чернігівської області України, розташований повз рік Убеді та Вьюнка³⁹. Хоробор спершу примішували на місці селища Короп (на березі одноіменної річки)⁴⁰; але надалі почали ототожнювати із городищем поблизу Мени (районного центру Чернігівської області), розташованим на березі річки Мени⁴¹. Сновськ пов'язували із теперішнім Седневом, невеликим селищем Чернігівського району або із розташованими у безпосередній близькості від нього об'єктами⁴².

Таким чином, усі згадані літописом міста розмішувалися на схід або північний схід від Чернігова: Сновськ – приблизно у 30-ти км, Хоробор та Сосниця – у 85–100 (якщо рахувати по течії Десни). Як слушно зазначив М. Дімник, порядок, у якому подані ці міста, вірогідно, відбиває черговість їх захоплення. «Знаменно, що міста Хоробор та Сосниця, розташовані на схід від Сновська, були захоплені раніше його. Це передбачує, – робить висновок дослідник, – що нападники прийшли зі сходу»⁴³.

Якщо, все ж таки, згадані міста були зруйновані князями Володимиром та Данилом, як стверджує Іпатіївський літопис, «дивно, що він не вказує жодного міста на захід від Чернігова, що лежало на шляху князів та їхніх армій й було б загарбане ними»⁴⁴. У альтернативному варіанті опису чернігівської кампанії 1235 р., поданому Новгородським Першим літописом, йдеться, що нападники обмежилися тільки розоренням ближчих околиць Чернігова: «...много воева около Чернигова, и посадъ пожеже, ... много пустошивъ около Чернигова»⁴⁵. Ці відомості, як й все повідомлення новгородського літопису, слід вважати більш достовірними⁴⁶.

III

В упорядкованому М.Ф. Котлярем коментарі до нещодавно опублікованого нового академічного видання Галицько-Волинського літопису зазначається: «Сучасний англійський історик Д. Феннел з посиланням на праці М. Димника твердить, ніби опис битви біля Чернігова 1235 р. й наступного перемір'я явно припадає на захоплення Чернігова татарами в 1237 р. (очевидно, мається на увазі 1239 р. – *Авт.*). Однак ця думка штучна і не знаходить підтвердження в джерелах»⁴⁷. Подібний висновок, на наш погляд, є занадто поспішним. А порушене С.К. Черепановим, М. Димником та Д. Феннелом питання аж ніяк

не розв'язується таким побіжним та поверховим зауваженням, воно потребує більш ґрунтовного та серйозного вивчення.

Текстологічний аналіз звісток Іпатіївського літопису, що належать до чернігівського походу Данила Романовича і Володимира Рюриковича, виявляє їх штучний характер. Ці звістки, як зазначив ще Л.В. Черепнін, з'явилися в результаті пізнішого сплетіння відомостей галицьких та чернігівських джерел⁴⁸. С.К. Черепанов приходить до більш категоричного висновку: «Безперечно, укладач “галицької частини” ІЛ (Іпатіївського літопису. – *Авт.*) розірвав суцільний текст опису походу татаро-монголів та бою біля Чернігова, а потім примістив його уривки у різних частинах свого зведення. Про це свідчить “чужорідність” розповіді про чернігівський бій у контексті звістки 6742 р.»⁴⁹.

М. Димник, автор спеціального дослідження, присвяченого аналізу літописних звісток про облогу Чернігова у 1235 р., переконливо показує, що у переказі Іпатського літопису порушена логічна послідовність викладу, яка, навпаки, чітко прослідковується в альтернативному варіанті новгородських літописів⁵⁰. Дійсно, якщо додержуватися розповіді Іпатіївського літопису, то виходить, що укладення миру між ворогуючими сторонами передувало «лютому бою» поблизу мурів Чернігова з застосуванням таранів, а самий цей бій невідомо як закінчився.

Але, мабуть, найбільш штучно й недоладно виглядає повідомлення про участь у поході чернігівського князя Мстислава Глібовича. У жодному іншому джерелі, де збереглися відомості про чернігівський похід 1234–1235 рр., взагалі немає згадки про цього князя, який нібито брав участь у спустошенні рідної землі: у похід на Чернігів йдуть тільки Володимир і Данило, а протистоїть їм Михайло Всеволодович, що займав тоді чернігівський стол⁵¹. Але якщо навіть припустити, що участь у поході Мстислава Глібовича все ж мала місце й саме у якості спільника київського та галицького князів, то навіщо останнім знадобилося укладати із ним мир під кінець походу, коли з самого його початку усі вони воювали на одному боці. До того ж, неможливо зрозуміти, яким чином згаданий мир з Володимиром та Данилом складають «Мьстиславъ и Черниговъчи», якщо чернігівським князем, який очолював оборону міста, був тоді Михайло, а Мстислав перебував у лавах нападників.

Вельми непереконлива спроба М.С. Грушевського витлумачити звістки Галицько-Волинського літопису у тому сенсі, що Мстислав Глібович міг бути посажений на чернігівському столі своїми спільниками після того, як місто упало, а Михайло Всеволодович втік⁵². Подібна «комбінація» звісток різних джерел, що містять зовсім протилежні версії події, нещодавно була знову ужита А.А. Горським⁵³. Але як при цьому бути з свідченнями Новгородського Першого літопису, з яких виразно випливає, що захисники Чернігова і гадки не мали про капітуляцію, а місто так і не було здобуто ворогами⁵⁴? Твердження ж

про віддання чернігівського столу Мстиславові й зовсім протирічить подальшим свідченням джерела, яке повідомляє, що ледве тільки встиг Володимир Рюрикович повернутися з-під Чернігова у свій Київ, як «приде» разом з Ізяславом і половцями «Михайло с черниговци подь Кыевь и взяша Кыевь»⁵⁵. Виходить, що увесь той час Михайло був й залишався чернігівським князем, й говорити про заміну його кимось іншим зовсім недоречно⁵⁶.

Таким чином, ми маємо констатувати цілком очевидний факт, що текст, який читається у Іпатіївському літописі під 6742 р., насправді належить до подій татарської навали і має бути приміщений (як це зроблено у Софійському Першому і Новгородському Четвертому літописах) під 6747 р. у зв'язку із повідомленнями про похід військ Батия.

Чужорідність опису штурма Чернігова у контексті походу Володимира і Данила підтверджується вживанням терміна, який ніде більш у Галицько-Волинському літописі не зустрічається, – терміна «тараны» замість регулярно вживаного для позначення каменеметальних гармат терміна «порокы», добре знайомого і неодноразово використаного галицьким літописцем.

Сучасні дослідники бачать тут якусь помилку, припущену з не уваги чи незнання справи укладачем даної звістки, який попросту переплутав назви різних видів стінобитних знарядь⁵⁷. Мабуть, подібно до цього розмірковували й наші пізніші літописці XVI ст., які замінили *тараны*, що читалося у давніх текстах, на більш зручне й зрозуміле *порокы*. Таке прочитання знаходимо у деяких списках Ніконовського літопису, у Софійському Першому літописі за списком І.Н. Царського, у Львівському літописі⁵⁸.

Незвичайне слововживання, що фіксується у найдавніших варіантах тексту про облогу Чернігова, на наш погляд, можна пояснити, виходячи переважно з реалій татарського нашестя. Застосовані загарбниками катапульти мали таку забійну силу, що дію їх можна було порівняти з нищівною силою таранів, які в упор розбивали міські мури; отже слово «таран» використано тут у дещо фігуральному значенні, цілком доречним у емоційно насиченій розповіді про нечувану ще на Русі ворожу навалу.

Початковий текст опису нашестя монголо-татар на Чернігівську землю (який у найбільш повному вигляді читається тепер у Софійському Першому і Новгородському Четвертому літописах) у Галицько-Волинському літописі, дійсно, виявився розірваним на дві частини. Одна частина тексту була вставлена у статтю 6742 р., ставши, як ми бачили, неподобним доповненням до повідомлення про похід на Чернігів Володимира та Данила. Друга частина причепилася до статті 6745 р., де йшлося про нашестя татар⁵⁹. Якщо поєднати ці штучно розрізнені фрагменти, ми одержимо суцільну послідовну оповідь, яка майже дослівно збігається з текстом новгородських літописів:

Іпатіївський
літопис

під 6745 (1237) р.

В то же время посла на Черниговъ. Обстоупиша град в силе тяжце. Слышавъ же Мъстиславъ Глебовичъ нападение на град иноплемьныхъ, приде на ны со всеми вои. Бившимъся имъ...

під 6742 (1234) р.

...люто бо бе бои оу Чернигова, оже и таранъ на нь поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрела; а камень, якоже можахоу 4 мужа силнии подъяти...

під 6745 (1237) р.

...побеженъ бысть Мъстиславъ, и множество от вои его избъенъ бысть, и градъ взяша, и запалиша огньмъ. Епископа оставиша жива и ведоша и во Глоуховъ.

Софійський I – Новгородський IV
літописи

під 6747 (1239) р.:

А иная рать на Черниговъ пришедши и обстоупиша градъ; слышавъ же Мъстиславъ Глебовичъ нападение иноплемьныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимъся имъ, лють бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и таранъ на нь поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрела, а камень якоже можахоу 4 мужа силнии подъяти. И побеженъ бысть Мъстиславъ, и множество вои его избъено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша.

Наведене зіставлення переконує нас у тому, що існуюча у сучасній літературі думка, нібито текст про чернігівський похід Данила та Володимира, який читається у Іпатіївському літописі, був запозичений Літописцем Данила Галицького з незберігшогося Київського літопису 1238 р.⁶⁰, є помилковою. Згаданий текст, як ми бачили, насправді належить до іншої події – нашествия монголо-татар, що відбувалося восени 1239 р., й таким чином він не міг з'явитися раніше цього часу.

Потребує перегляду й поширена думка, що в південноруських землях з успіхом вживалася каменеметальна техніка напередодні монгольського вторгнення, побудована на повідомленні Іпатського літопису про облогу Чернігова у 1235 р.⁶¹. Так, за словами А.М. Кіричнікова: «...у бою між руськими дружинами під Черніговом зі стін міста, певно, брала участь гармата важкого типу, названа тараном»⁶². Встановивши, що у даному випадку йдеться про металеві машини, що звичайно іменуються у літописах «пороками», дослідник робить висновок про незвісне до того використання каменеметів у бойовищі в полі: «Знаменна участь порока у полевому бою 1234 р. (за більш точними даними, подія, що тут описується, припадає до 1235 р. – *Авт.*). При цьому ефективність дії його важких снарядів, перш за все розрахованих на стрільбу по стінам або облоговим спорудженням, мабуть, була не меншою й при стрільбі по великим скупченням військ. Чи не з того запеклий бій скінчився миром»⁶³.

У дійсності, епізод з каменеметами, вихоплений з контексту звістки, що належить до подій монгольської навали, не дає ніяких підстав говорити про використання «пороків» «в бою між руськими дружинами» й тим більше робити висновки про поширення сфери їх бойового вжитку та високої ефективності стінобійних гармат у бойовищі на полі.

Разом з тим, слід відзначити, що початковий текст звістки про похід монгольських військ до Чернігова був повнішим, ніж у переповіданні новгородських літописів XV ст. Пізніші переписувачі випустили невеличкий фрагмент, який читається тепер тільки у Іпатіївському літописі і у якому йдеться про початкову стадію походу: «Оттоуда же поидоша, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, иныи грады многии, и придоша же опять Черниговоу». Вихоплений з початкового контексту й пристосований до інших цілей, у Галицько-Волинському літописі він виглядає як зайва та недоречна подробиця.

Втім, автентичність наведеного фрагменту не підлягає сумніву: на користь цього свідчить наявність багатьох конкретних деталей та чітка логіка викладу, оригінальний характер інформації, що повідомляється. Важливим підтвердженням достовірності наведеного повідомлення є археологічні дані. «Шлях, яким татари рушили до Дніпровського Лівобережжя, – зазначає Г.Ф. Корзухіна, – простежується за скарбами у верхів'ях Сіверського Донця (Стариковський скарб у районі Корочи Курської губ. та Путивльський скарб на Сеймі). Далі, очевидно, частина військ рушила повз Сейму до Чернігова, в околицях якого, як і у самому місті, знайдено декілька скарбів (Льговський скарб Чернігівського пов., Святоозерський скарб на кордоні Чернігівського та Сосницького пов., Чернігівські скарби), частина ж військ пішла до Дніпра, де знайдені скарби на Трубежі (Войтовці) та у самому Переяславлі»⁶⁴.

Повернений у свій початковий контекст, уривок, що нами розглядається, відтворює втрачений смисл, повідомляючи про початковий етап походу до Чернігова військ Батия. Діставшись Чернігівської землі, татари рушили зі сходу на захід повз північного берега Сейму, а потім Десни, поодинці захоплюючи розташовані тут міста, й тільки після цього дісталися самого Чернігова.

Зрештою ми отримуємо повний текст літописного опису нашестя монголо-татар на Чернігівську землю, який у початковому варіанті мав наступний вигляд:

«А иная рать поидоша на Черниговъ, пленячи землю, поимаша грады многы по Десне. Тоу же взяша и Хороборъ, и Сосницю, и Сновескъ, иныи грады многии. И пришедши же Черниговоу, и обстоуишиша градъ. Слышав же Мьстиславъ Глебовичъ нападение иноплеменныхъ на градъ, и прииде на нь съ своими вои; и бившимся имъ, лють бо паки бои бысть оу Чернигова, оже и таранъ на нь поставиша, меташа бо каменемъ полтора перестрела, а камень якоже можахоуть 4 моужи силнии подъяти. И победенъ бысть Мьстиславъ,

и множество вои его избъено бысть, и градъ взяша и запалиша и огнемъ, а епископа взяша, оставиша жива и ведоша его въ Глоуховъ и паки пустиша. И оттоудоу приидоша с миромъ къ Киевоу и смирившесе съ Мъстиславомъ и с Володимеромъ и с Даниломъ».

IV

Остання фраза про мирний договір, укладений татарами із трьома південноруськими князями – Мстиславом Глібовичем, Володимиром Рюриковичем та Данилом Романовичем, – викликає найбільші ускладнення та суперечки серед сучасних дослідників. Деякі з них відмовляються приймати факт такого договору, вважаючи, що повідомлення про нього потрапило до новгородських літописів у наслідок непорозуміння й насправді мало належити до князівської усобиці 1235 р., що також закінчилася миром, про який говорить Галицько-Волинський літопис.

Так, на думку С.К. Черепанова, у початковому варіанті розповіді про татарську навалу «не могло бути незрозумілої і неправдоподібною звістки про примирення татар з Данилом, Володимиром (до речі, вже не київським князем) та Мстиславом, оскільки епізод примирення належав до іншої розповіді – про війну Данила та Володимира з Мстиславом Чернігівським, тобто до тої, яку ми читаємо зараз в ІЛ (Іпатіївському літописі. – *Авт.*) під 6742 р.»⁶⁵. Приблизно так само розмірковував й Дж. Феннел: «Цей фінал (повідомлення про мирний договір. – *Авт.*), який також замикає опис облоги Чернігова у 1235 р. Іпат (Іпатіївського літопису. – *Авт.*), уявляється вміщеним тут помилково: важко зрозуміти, що князі Чернігова, Смоленська та Галича робили у Києві наприкінці 1239 р.»⁶⁶.

Відразу скажемо, що насправді «незрозумілою і неправдоподібною» звістка про примирення виглядає саме у контексті розповіді «про війну Данила та Володимира із Мстиславом Чернігівським», хоча б з того, що у відповідності з даними, які ми маємо, війни з таким співвідношенням сил взагалі не було. Згідно з Іпатіївським літописом, Мстислав, Володимир та Данило з самого початку й до кінця були співвідносинами, що не потребувало між ними ніякого примирення. А, за свідченням Новгородського Першого літопису, Мстислав Глібович взагалі не брав участі у поході 1235 р., Володимирові та Данилові протистояв тоді Михайло Всеволодович, який успішно боронився у Чернігові.

Як ми вже бачили, повідомлення про мир у розповіді Іпатіївського літопису є незграбним вставленням, яке порушує правильний порядок викладу. Всупереч твердженню Дж. Феннела, це повідомлення не замикає опис чернігівського походу, а недоладно розриває його: виходить, що вирішальний штурм Чернігова стався відразу після того, коли ворогуючі сторони дійшли до миру. М. Димник мав усі підстави твердити, що ніякого миру у 1235 р. взагалі не укладалося⁶⁷. Війна тривала, й після провалу чернігівського походу бойові дії

перекинулися до Київської землі. По п'ятах відступаючих військ галицького та київського князів йшли війська чернігівського князя Михайла Всеволодовича, а з півдня до Києва «в силе тяжце» приспів його спільник Ізяслав Мстиславич, що зібрав половців⁶⁸. Врешті-решт Володимир Рюрикovich та Данило Романович зазнали нищивної поразки, що обом коштувала їх князівських столів: Володимирові – київського, а Данилові – галицького⁶⁹.

Навпроти того, звістка про укладення миру гармонічно вписується у контекст оповіді про монголо-татарську навалу, не порушуючи, а скоріше, логічно завершуючи її композицію. Незважаючи на численність деталей та окремих епізодів, розповідь про татарське «пленение» Чернігівської землі не містить внутрішніх суперечностей та не спростовується свідченнями інших джерел (на відміну від плутаної та суперечливої розповіді Галицько-Волинського літопису про похід 1235 р.). Перед нами докладне й суцільне оповідання, яке, скоріш за все, походить від безпосереднього очевидця; усі його складові частини чітко погоджуються одна з іншою та поєднуються загальною лінією сюжетного розвитку.

Можна погодитися з висновками В. І. Ставицького, що одним з головних джерел повідомлень про татаро-монгольську навалу та її найближчі наслідки за період від 1237 до 1246 рр., що знайшли своє відображення (у різній мірі) у літописах XV ст., у Житті Михайла Чернігівського, у холмського редактора Галицько-Волинського літопису, а також у «Історії монголів» Плано Карпіні, була окрема оповідь, укладена митрополитом Кирилом у першій половині 1247 р., яка згодом набула поширення у Холмі, Новгороді та у Північно-Східній Русі внаслідок його постійних подорожей (у 1250–1281 рр.)⁷⁰.

Зробимо деякі підсумки.

Нашестя почалося із захоплення чернігівських «пригородів», розташованих на схід від столиці, серед яких були Хоробор, Сосниця, Сновськ. Основна частина ворожого війська рушила берегами Сейму й Десни та невдовзі дісталася Чернігова, узявши його в облогу. На допомогу місту поквапився Мстислав Глібович, двоюрідний брат Михайла Всеволодовича, який знаходився тоді у Києві. З літописних повідомлень не зрозуміло, де в цей час князував Мстислав, нема певної відповіді на це питання і у дослідників. За думкою П.В. Голубовського, він міг князувати «у одному з найближчих міст»⁷¹; згідно з Р.В. Зотовим, Мстислав після переходу до Києва Михайла мусів займати чернігівський стол і зустріти татар як чернігівський князь⁷². Якщо є вірним останнє, то відсутність Мстислава у столиці, вірогідніше усього, можна пояснити спробою зібрати війська у «пригородах».

Разом з тим, не можна погодитися з думкою, нібито Мстислав Глібович під час ворожого нашестя взагалі не залишав свого міста і «приїде на ворогів не звідки-небудь, а з самого Чернігова»⁷³. Виходячи з літописного повідомлення, князь «слышавъ» «нападение на

град иноплемєнных» після того, як вони «обстоупиша град в силе тяжце» і тоді тільки «приде на ны со всеми вои». Мстислав не загинув у штурмі й не потрапив у полон, як того слід було чекати, якби він опинився у кільці ворожого оточення. Більш того, після падіння Чернігова Мстислав не був повністю повалений та мав ще якісь сили й владу, посереднім підтвердженням чого слугує факт укладення з ним миру татарами нарівні з князями, що зберігали статус суверенних правителів, – київським та галицько-волинським.

У залишавшихся в межах міських стін захисників Чернігова навряд чи були шанси зберегти життя і свободу, особливо після того, як спроба Мстислава Глібовича пробитися до міста виявилася марною, і його військо було розбите, зазнавши великих втрат. Під час штурму татари застосували нечуваної сили стінобійні машини, які метали з недосяжної для лучників відстані (у півтора перестріла) величезне каміння, підняти яке не були в силі четверо дужих чоловіків. Діючи подібно могутнім таранам, ці гармати зруйнували міські укріплення, приголомшивши оборонців. Охоплене полум'ям, місто впало. За даними пізніших літописів, це відбулося 18 жовтня 1239 р.⁷⁴

¹ Соловьѳев С.М. История России с древнейших времен. Т. 3 // Соловьѳев С. М. Сочинения: В 18-ти кн. – Кн. II. – М., 1988. – С. 139.

² Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т. II. – Київ, 1992. – С. 249–250.

³ Див., наприклад: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1998. – С. 160–164; Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – СПб., 2002. – С. 365; Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – Тверь, Москва, 1997. – С. 60; Пауцто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). – М., 1956. – С. 156; Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1970. – С. 190; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 172–176; Івакін Г. Ю. Монгольська навала на Русь // Давня історія України. – Т. 3. – К., 2000. – С. 579–581; Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 2001. – С. 99.

⁴ Див.: Лурье Я.С. Общерусский свод – протограф Софийской I и Новгородской IV летописей // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР (далі – ТОДРЛ). – Л., 1973. – Т. XXVIII. – С. 125–128; Его же. Общерусские летописи XIV–XV вв. – Л., 1976. – С. 67.

⁵ Черепанов С.К. К вопросу о южном источнике Софийской I и Новгородской IV летописей // ТОДРЛ. – Т. XXX. – Л., 1976. – С. 279–283.

⁶ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. IV. – М., 2000. – С. 222–223; Т. V. – Вып. 1. – Л., 1925. – С. 219; Т. VI. – Вып. 1. – М., 2000. – Стб. 300; М., 1994. – Т. XXXIX. – С. 79.

⁷ Там же. – М., 1998. – Т. II. – Стб. 772.

⁸ Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). – Л., 1987. – С. 363–365.

⁹ Там же. – С. 364.

¹⁰ ПСРЛ. – Т. XXV. – М.; Л., 1949. – С. 130.

¹¹ Там же. – Т. X. – М., 2000. – С. 114.

¹² Там же. – Т. XV. – М., 2000. – Стб. 374; Див. також: ПСРЛ. – Т. XXIII. – СПб., 1910. – С. 77; Т. XX. – Ч. 1. – СПб., 1910. – С. 154; Т. XXXIII. – Л., 1977. – С. 67.

¹³ *Dimnik M. The Siege of Chernigov in 1235 // Mediaeval Studies. – Toronto, 1979. – Vol. XLI. – P. 394.*

¹⁴ Про цей гіпотетичний звід й, зокрема, про час його створення існують різні думки. Див.: *Насонов А.Н. Московский свод 1479 года и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. – Т. 9. – М., 1960. – С. 350-385; Его же. Московский свод 1479 года и Ермолинская летопись // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России: Сб. ст. к 70-летию А. А. Новосельского. – М., 1961. – С. 218-222; Его же. История русского летописания XI – начала XVIII в. – М., 1969. – С. 293; Лурье Я. С. Общерусские летописи... – С. 150-156. Див. також: *Fennell J.L.I. The Tver' Uprising of 1327: A Study of the Sources // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1967. – Heft 2. – S. 168 ff.; The Tail of the Murder of Mikhail of Tver' // Studies in Slavic Linguistics & Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun. New York-London, 1968. – P. 36.**

¹⁵ *Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 249; Паушто В.Т. Героическая борьба... – С. 156; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1993. – С. 508.*

¹⁶ *Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы формирования феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – М., 1967. – С. 114; Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. С. 172; Його ж. Київська Русь. – К., 1996. – С. 147; Его же. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – С. 172; Коваленко В.П. Чернигов в середине XIII в. // Славянский средневековый город. – М., 1997. – С. 151.*

¹⁷ *Черепанов С.К. К вопросу о южном источнике... – С. 281, прим. 11.*

¹⁸ *Dimnik M. The Siege of Chernigov... – P. 397.*

¹⁹ ПСРЛ. – Т. III. – М., 2000. – С. 48, 243.

²⁰ Там же. – М., 1997. – Т. I. – Стб. 462; Т. II. – Стб. 785, 786.

²¹ Там же. – Т. II. – Стб. 800-802.

²² Там же. – Стб. 770-771.

²³ Там же. – Т. IV. С. 122; Див.: *Раппопорт П.А. Перси Псковского кремля // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1956. – Вып. 62.*

²⁴ *Татищев В.Н. История Российская. Ч. 2. Главы 19-39 // Татищев В. Н. Собрание сочинений: В 8-ми т. – Т. II-III. – М., 1995. – С. 42.*

²⁵ *Татищев В.Н. История Российская. Ч. 2. Главы 1-18. – М., 1995. – Т. II-III. – С. 161.*

²⁶ *Татищев В.Н. История Российская. Ч. 1 // Татищев В.Н. Собрание сочинений: В 8-ми т. – М., 1994. – Т. 1. – С. 112. Про дату цієї події й достовірність татищевської розповіді див.: *Янин В.Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев (о возможном источнике Иоакимовской летописи) // Русский город. – М., 1984. – Вып. 7.**

²⁷ *Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X-XV вв. // Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. – 1951. – Т. VIII. – № 1; Кирпичников А.Н. Метательная артиллерия древней Руси (Из истории средневекового оружия VI-XV вв.) // Метательная артиллерия и оборонительные сооружения Древней Руси – М., 1958.*

²⁸ См.: *Ранпопорт П.А.* Очерки по истории военного зодчества X–XIII вв. – М., 1955.

²⁹ *Словарь русского языка XI – XVII вв.* – Вып. 17. – М., 1991. – С. 125; М., 1992. – Вып. 18. – С. 134.

³⁰ Там же. – Вып. 17. – С. 125.

³¹ *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. III. – Стб. 925; *Кочин Г.Е.* Материалы для терминологического словаря древней России. – М.; Л., 1937. – С. 358.

³² Див.: *Повесть о разорении Рязани Батыем* // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 5: XIII век. – СПб., 1997. – С. 144; ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 462; Т. II. – Стб. 780–781, 785, 786; Т. III. – С. 76, 288; *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских авторов. – М.; Л., 1941. – С. 21, 23.

³³ Див.: *Каравев Г.Н.* Военное искусство древнего Китая. – М., 1959; *Школяр С.А.* Китайская доогнестрельная артиллерия. – М., 1980.

³⁴ *Якубовский А.Ю.* Образование Монгольского государства // Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв.: В 2-х ч. – Ч. I. – М., 1953. – С. 801; *Папунто В.Т.* Героическая борьба... – С. 122.

³⁵ *Д'Оссон К.* История монголов от Чингиз-хана до Тамерлана. – Иркутск, 1937. – Т. 1. – С. 169.

³⁶ Див., наприклад: *Патканов К.П.* История монголов инок Магакии XIII в. – СПб., 1871. – С. 70, прим. 15; *Иванов А.* Походы монголов на Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки Разряда военной археологии Русского военно-исторического общества. – Пг., 1914. – Т. III. – С. 16; *Рашид ад Дин.* Сборник летописей. – М., Л., 1952. – Т. I. – Кн. 2. – С. 206; М., Л., 1946. – Т. III. – С. 49 и след.; *Материалы по истории туркмен и Туркмении.* – М., Л., 1939. – Т. 1. – С. 473, 475; *Дж. дель ПIANO Карпини.* История монголов. *Г. де Рубрук.* Путешествия в восточные страны / Пер. А. И. Малеина. – М., 1957. – С. 27, 31, 32.

³⁷ *Воронин Н.Н.* Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – Т. I: Материальная культура. – М., Л., 1948. – С. 468.

³⁸ ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 772.

³⁹ *Коваленко В.П., Шекун О.В.* Літописна Сосниця // Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990.

⁴⁰ Список населенных мест Черниговской губернии. – Чернигов, 1866. – № 17.

⁴¹ *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – СПб., 2002. – С. 211.

⁴² Там же. – С. 54, 209.

⁴³ *Dimnik M.* The Siege of Chernigov... – P. 399.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ ПСРЛ. – Т. III. – С. 73–74, 284.

⁴⁶ Детальніше див.: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001. – С. 560–564.

⁴⁷ Галицко-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 218.

⁴⁸ *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – 1941. – Т. 12. – С. 249.

⁴⁹ *Черепанов С.К.* К вопросу о южном источнике... – С. 281.

- ⁵⁰ *Dimnik M. The Siege of Chernigov...* – P. 395–396.
- ⁵¹ ПСРЛ. – Т. III. – С. 73–74, 284; Т. XV. – Стб. 363; Т. II. – СПб., 1843. – С. 337; *Татищев В.Н. История Российская.* – Ч. 2. – Главы 19–39. – С. 229–230.
- ⁵² *Грушевський М.С. Історія України-Руси.* – Т. II. – С. 247; Див. також: *Андрієвський А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.* – К., 1887. – С. 166.
- ⁵³ *Горский А.А. Русские земли XIII – XIV вв. Пути политического развития.* – М., 1996. – С. 86, прим. 33.
- ⁵⁴ ПСРЛ. – Т. III. – С. 74, 284.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Детальніше див.: *Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь.* – С. 564–566.
- ⁵⁷ *Крип'якевич І.П. Військо княжих часів // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.).* – К., 1992. – С. 77; *Кирпичников А.Н. Метательная артиллерия...* – С. 18.
- ⁵⁸ ПСРЛ. – Т. X. – С. 114; Т. XXXIX. – С. 79; Т. XX. – Ч. 1. – С. 154.
- ⁵⁹ Там же. – Т. II. – Стб. 782.
- ⁶⁰ *Папуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* – [Б. м.], 1950. – С. 45; *Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 год.* – М., 1997. – С. 103.
- ⁶¹ *Крип'якевич І.П. Військо княжих часів.* – С. 77; *Воронин Н.Н. Крепостные сооружения.* – С. 466.
- ⁶² *Кирпичников А.Н. Метательная артиллерия...* – С. 18.
- ⁶³ Там же. – С. 18–19.
- ⁶⁴ *Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв.* – М., Л., 1954. – С. 45.
- ⁶⁵ *Черепанов С.К. К вопросу о южном источнике...* – С. 281.
- ⁶⁶ *Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304.* – М., 1989. – С. 135, прим. 101.
- ⁶⁷ *Dimnik M. The Siege of Chernigov...* – P. 401.
- ⁶⁸ ПСРЛ. – Т. III. – С. 74; Т. II. – Стб. 773.
- ⁶⁹ См.: *Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь.* – С. 566–570.
- ⁷⁰ *Стависький В.І. До питання про загальноруське літописання 40-х років XIII ст. // Укр. іст. журн.* – 1991. – № 8. – С. 147.
- ⁷¹ *Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия.* – К., 1881. – С. 193.
- ⁷² *Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.* – СПб., 1892. – С. 193.
- ⁷³ *Павленко С.О. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді.* – Чернігів, 1996. – С. 27.
- ⁷⁴ ПСРЛ. – Т. V. – Вып. I. – М., 2002. – С. 11; Т. V. – Вып. 2. – М., 2000. – С. 79; Т. XVI. – М., 2000. – Стб. 51.